

УДК 37.015.3:[133.2+165.742]:78

Горбенко Сергій Семенович,

кандидат педагогічних наук, професор Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, м. Київ

ГУМАНІСТИЧНЕ ВИХОВАННЯ ЗАСОБАМИ МУЗИКИ ЯК ПРОЦЕС ДУХОВНО-КАТАРСИЧНОГО ПЕРЕТВОРЕННЯ ОСОБИСТОСТІ

У статті зроблено спробу обґрунтування можливостей катарсичної діяльності в гуманістичному вихованні особистості. Висловлюється припущення, що катарсис, виховання входять в єдину духовно-моральну систему. Відстоюється позиція про важливість музики, її чуттєвого переживання як засобу розвитку духовної культури індивіда та ролі в цьому процесі вчителя, який зосереджує увагу дітей на значущих художніх цінностях і представляє їх у конкретних видах, формах і прийомах музичної діяльності.

Ключові слова: духовний катарсис, гуманістичні цінності, функція музичного мистецтва, естетичне переживання, емоційний підйом, людина культури, духовно-катарсична активність.

Горбенко С. С. Гуманистическое воспитание средствами музыки как процесс духовно-катарсического преобразования личности

В статье предпринята попытка обоснования возможностей катарсической деятельности в гуманистическом воспитании личности. Высказывается мысль о том, что катарсис, воспитание входят в единую духовно-нравственную систему. Отстаивается позиция о важности музыки, ее чувственного переживания как средства развития духовной культуры индивида и роли в этом процессе учителя, который сосредотачивает внимание детей на значимых художественных ценностях и представляет их в конкретных видах, формах и приемах музыкальной деятельности.

Ключевые слова: духовный катарсис, гуманистические ценности, функция музыкального искусства, эстетическое переживание, эмоциональный подъем, человек культуры, духовно-катарсическая активность.

Horbenko S.S., Humanistic Education by Means of Music as the Process of Spiritual and Cathartic Transformation of Personality

This paper attempts to study possibilities of cathartic activity in humanistic education of the individual. It is suggested that catharsis and education are the components of a single spiritual and moral system. The importance of music is advocated and its sensuous experiences as a means of spiritual culture of the individual and the role of the teacher in this process, which focuses on children's significant artistic values and presents them in specific types, forms and methods of musical activity.

Key words: spiritual catharsis, humanistic values, the function of music, aesthetic experience, emotional lift, a man of culture, spiritual and cathartic activity.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Сьогоднішні реалії все більше актуалізують гуманістичну парадигму в освіті, особливо це стосується процесу виховання. І.Д. Бех наголошує на тому, що «гуманізм у вихованні – це певна світоглядна позиція, яка в центр буття ставить людину, і тому все в цьому світі набуває значення смислу і цінності лише у зіставленні з нею, розміщується навколо неї як найвищої цінності. Побудова виховного процесу на засадах гуманізму вимагає розглядати його (гуманізм) одночасно і як засіб, і як мету виховання» [2, с. 23]. Важливого соціального значення за цих умов набуває питання впровадження у процес виховання системи факторів і засобів, зміст яких полягає у свідомому виборі цінностей, відповідних духовно-моральним якостям особистості. Одним із таких засобів є мистецтво, особливо музичне, яке допомагає людині глибше пізнати себе, свій внутрішній світ, спонукає до самоосвіти і самовдосконалення, задовольняє потреби індивіда в осягненні навколишньої дійсності в різних формах людської чуттєвості. Саме музичному мистецтву належить, з одного боку, провідна роль у розвитку культури, а з іншого – вплив на нього цієї культури. Психолог Л.С. Виготський підкреслює, що для сприйняття мистецтва недостатньо широко переживати те почуття, яке опанувало автором, а також недостатньо розібратися у структурі самого твору – необхідно ще «творчо подолати своє особисте почуття, знайти його катарсис і лише тоді дія мистецтва проявиться повністю» [3, с. 276].

Формулювання мети статті. Метою статті є наукове обґрунтування важливості духовного катарсиса особистості в процесі спілкування з творами музичного мистецтва як детермінанти її гуманістичного виховання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання цієї проблем. Проблемою духовно-катарсичного перетворення особистості опікувалося ряд дослідників і насамперед психологів (Г. Айзенк, Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв, Ю.А. Ланда, Ф.А. Петровський, В.Б. Семенов,

Т.А. Флоренська, Ч.А. Шакеєва та ін.) і педагогів (Н.В. Гончаренко, Н.Я. Джинджихашвілі, Е.В. Ільєнков, І.М. Карпенко, О.В. Киричук, В.В. Стьопін). Катарсичний підхід до процесу виховного впливу мистецтва на людину висвітлювали в своїх роботах А.С. Канарський, В.Є. Семенов, В.О. Свенцицька, А.М. Лутошкін, А. Моруа, А.Ф. Лосєв, І.А. Федь. Музикознавчий аспект цієї проблеми розглядали О. Самойленко, Л.С. Кондратюк, а роль духовного катарсису характеризує В.Є. Сергєєва.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як відомо, специфіка виховного впливу мистецтва на людину має емоційний характер. Вважається, що в процесі сприйняття художнього твору виникають більш чи менш виражені емоції. Якщо цього не відбулося – це означає, що був відсутній комунікативний зв'язок між індивідом і художнім твором. Тому вищим проявом впливу мистецтва на емоційну сферу особистості можна вважати феномен катарсису (від грецького *katharsis* – очищення) – категорія естетики, що розкриває один із сутнісних моментів естетичного, вищий духовно-емоційний результат естетичного досвіду і сприйняття. Це поняття виникло ще в античній літературі, а піфагорійці розробили теорію очищення душі від шкідливих пристрастей (гніву, страху, ревнощів тощо) шляхом впливу на неї спеціально підбраною музикою. Метою катарсису є пробудження «внутрішнього бога кожної людини – її совісті».

На думку багатьох учених (Н.В. Гончаренко, Н.Я. Джинджихашвілі, Е.В. Ільєнков, І.М. Карпенко, В.С. Стьопін та ін.) людину духовну створила катарсична діяльність, вона сформувала її як вершину біосоціальної еволюції, як культурно-історичну домінанту. На їхню думку, історія людської культури – це неухильне вдосконалення і збагачення катарсичної діяльності: від її психофізіологічного до власне духовного рівня, від насолоди біологічним добробутом і комфортом до задоволеності результатами праці, комунікації, творчості в мистецтві. Зазначимо, що для нас є важливим і привабливим те, що основою духовного катарсису є прагнення суб'єкта до особливо значущих загальнолюдських цінностей. Тим самим можна висловити припущення, що «виховання, катарсис і загальнолюдські цінності входять в єдину духовно-моральну систему, в якій мета, засіб і результат максимально зближуються» [7, с. 13].

Формування «людини духовної» вимагає, щоб виховання мало катарсичний характер. У соціокультурному плані, – пише І.М. Карпенко, – виховання можна розглядати як процес катарсичного перетворення особистості. Катарсис – це цілісний, насичений, динамічний стан особистості, що виражає вищу ступінь її духовної організації і виникає в результаті очищення, ускладнення і піднесення її цінностей та ідеалів до рівня соціально значущих, загальнолюдських [4, с. 128]. Всі найвідоміші новаторські дидактичні та виховні системи так чи інакше прагнуть до досягнення особистістю катарсичного стану. Є підстави стверджувати, що люди, всім «загальнолюдським» у собі зобов'язані духовному катарсису. Тут виявляється подвійна діалектична залежність зазначених явищ. Через катарсис учні засвоюють загальнолюдський ціннісний досвід, який передається за допомогою мистецтва і, зокрема, музики, а завдяки збагаченню своєї ціннісної сфери вони стають здатними переживати духовне очищення, ускладнення і піднесення.

Катарсичне переживання близьке до естетичного переживання мистецтва. Це твердження засноване на тому особливому розумінні «естетичного», яке дано А. Лосєвим. На його думку, естетичне «є певного роду досягнення призначеного, гармонія внутрішнього, поставленого у вигляді мети, і зовнішнього, даного як досягнення цієї мети» [5, с. 438–439]. В естетичному аспекті катарсис веде до почуттів гармонії, краси, викликає гуманні почуття, покаяння, «благочиння перед життям» (А. Швейцер). Музика виступає важливим засобом катарсичного пізнання світу і людини, входить істотною складовою до структури духовної культури особистості. Ми вважаємо, що один із шляхів до «людини культури» лежить через духовний катарсис і оволодіння ним як загальнолюдською цінністю. Привабливість такого підходу для нас полягає в тому, що основу духовного катарсису складає «сходження» суб'єкта, що має відбуватися в процесі спілкування з музичними творами, до особливо значущих гуманістичних цінностей, ідеалів та якостей. Музичний катарсис як загальнолюдська духовна цінність є самоцінним для індивіда. Однак, у той же час, його переживання, як і відчуття естетичного, накладає на особистість певні морально-етичні зобов'язання. «За те, що я пережив і зрозумів у мистецтві, – говорив М. Бахтін, – я повинен відповідати своїм життям, щоб все пережите і зрозуміле не залишилося недієвим в нім» [1, с. 89–90].

Як свідчать дослідження, стан катарсису досягається не так легко. В художньому творі повинні міститися сильні сугестивні імпульси, які б виражали щирість та інтенції автора твору. В реальних ситуаціях, концертах, в процесі сприймання музики включаються механізми психічного зараження і наслідування, які посилюють катарсичний ефект. Системний підхід до феномену катарсису і взагалі до характеру виховного впливу мистецтва на людину вимагає врахування не тільки характеристик художнього твору, але й індивідуальних особливостей автора, виконавця і людини, яка сприймає твір. При цьому виникає проблема, яку В.Б. Семенов називає проблемою особистісної сумісності художника і його твору з аудиторією [6, с. 17]. Вчені відмічають, що твори мистецтва можуть впливати на людей

як позитивно, так і негативно. В діапазоні емоційного впливу мистецтва на людину мають місце різні градації які можна сприймати у вигляді певної порядкової шкали, одним полюсом якої є позитивний емоційний стан катарсиса, а другим – негативний, який можна назвати антикатарсисом.

За цих умов, перед особистістю розкривається новий світогляд, вона осягає новий художній образ, привласнює раніше невідомі моделі соціальної поведінки, моральні та естетичні ідеали. Крім того, виробляється творчий підхід до власної культури, збагачення і розширення її кордонів. Індивід переживає духовний, емоційний підйом, у нього росте відчуття задоволеності собою, впевненості у своїх силах, незалежності, автономності, здатності бути справжнім суб'єктом життя і своєї діяльності. При цьому вчитель повинен знати, по-перше, особистісно та суспільно значущі для дітей різного віку художні цінності та ідеали; по-друге, вміти представляти їх у «матерії» конкретних подій та видів діяльності; по-третє, вводити їх до структури та змісту уроків або виховних заходів, викликаючи духовний катарсис школярів який передбачає:

- вихід особистості в сферу трансцендентного, область найглибших ідей і широких зв'язків зі світом культури і мистецтва;
- організацію видів діяльності на особистісному пізнанні і переживанні індивіда;
- розвиток самостійності та нестандартності художнього мислення в кожній дитині, готовність бути суб'єктом своєї повсякденної та музично-творчої діяльності.

Розглядаючи духовний катарсис як педагогічну умову формування гуманістичних цінностей учнів у процесі їхнього музичного навчання і виховання, ми виходимо з того, що через катарсичні стани особистості задовольняється потреба в «ціннісному насиченні» її активності. Як системне утворення, така активність може конкретизуватися в окремих її видах, а саме: навчально-пізнавальному, соціально-комунікативному, національно-громадянському, художньо-образному, духовно-катарсичному та ін. У контексті нашого дослідження, особливо важливими є духовно-катарсичний та художньо-образний вид.

Духовно-катарсична активність розуміється нами як готовність особистості до свідомого вибору місця в житті; здатність максимально розкрити і реалізувати свої потенційні творчі можливості, закладені природою музичні здібності, схильності; це інстинкт самоочищення.

До художньо-образного виду активності відносимо музикування; театралізацію, драматизацію, образотворче мистецтво в ході сприйняття музичного твору. Тут активність виступає засобом вираження власного «Я» через емоційно-почуттєву, когнітивну та волюву сфери, реалізацію творчого потенціалу.

Слід відмітити, що автентичні тексти катарсичного змісту – це художньо-педагогічний феномен, що поєднує в собі моральний вплив і глибокі естетичні переживання. В процесі гуманістичного виховання засобами музики катарсичною подією може бути будь-який автентичний високохудожній матеріал різних видів і форм (музична інформація, співацьке та інструментальне виконавство, слухання музики, дискусії, бесіди, різні види творчих завдань, вірші, робота в Інтернеті тощо). Катарсична дія, що міститься в музичному матеріалі, здатна викликати активну духовну «реакцію» дитини. Педагог свідомо і навмисно організовує роботу з даним навчальним матеріалом так, щоб викликати в учнів бажану і спрямовану естетичну реакцію. Такий процес не потребує понятійно-логічного пояснення, оскільки завжди розгортається як дія. Значущість і насиченість події визначається не зовнішньою міркою тривалості, а внутрішньою логікою її розгортання.

Висновки. Таким чином, духовний катарсис, розглянутий нами як педагогічна умова гуманістичного виховання учнів у процесі музичних занять характеризується наступними основними положеннями:

- цілісний вплив на свідомість, почуття і поведінку учня;
- орієнтація у виховному процесі на гармонію загальнолюдських, національних та особистісних цінностей;
- організація навчально-виховного процесу як спільної діяльності, спілкування учнів і вчителя, активне використання емпатичних та рефлексивних індивідуально-творчих здібностей дитини;
- забезпечення багатого, емоційного насичення учнів у процесі музичної діяльності;
- надання навчально-виховному процесу «живої», практичної спрямованості;
- об'єднання навчальних та виховних завдань в єдине ціле;
- комплексне використання різних видів, форм і методів роботи у процесі проведення музичних занять;
- послідовне і логічне застосування катарсичної діяльності у змісті та структурі уроків музики і позакласних музично-виховних заходах.

Література:

1. Бахтин М.М. Вопросы литературы и эстетики: Исследования разных лет / М.М. Бахтин. – М. : Худ. литература. 1975. – 502 с.
2. Бех І.Д. Виховання особистості: сходження до духовності: Наук. видання / І.Д.Бех. – К. : Либідь, 2006. – 272 с.

3. Выготский Л.С. Психология искусства / Под ред. М.Г. Ярошенко / Л.С. Выготский. – М. : Педагогика, 1987. – 345 с.
4. Карпенко И.М. Катарсическая теория формирования духовной культуры учащейся молодежи / И.М. Карпенко // Динамизм социальных процессов в постсоветском обществе. – Луганск-Женева, 2000. – С. 127–142.
5. Лосев А.Ф. Дерзание духа / А.Ф. Лосев. – М. : Политиздат, 1988. – 366 с.
6. Семенов В.Б. Социальная психология искусства / В.Б. Семенов. – Л., 1988. – 287 с.
7. Сергеева В.Є. Про роль духовного катарсиса у формуванні загальнолюдських цінностей / В.Є. Сергеева // Педагогіка і психологія. – 2002. – № 4 (37). – С. 13–19.